

АНДРІЙ ЯКОВЛІВ

Професор Українського Університету в Празі

УКРАЇНСЬКЕ ЗВИЧАЄВЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

*Виклад при інсталяції на ректорському уряді
28. XI. 1930*

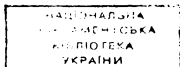
ПРАГА 1931

ДЕРЖАВНА ДРУКАРНЯ В ПРАЗІ

АНДРІЙ ЯКОВЛІВ
Професор Українського Університету в Празі

УКРАЇНСЬКЕ ЗВИЧАЄВЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

*Виклад при інсталяції на ректорському уряді
28. XI. 1930*

ПРАГА 1931
ДЕРЖАВНА ДРУКАРНЯ В ПРАЗІ

Правні звичаї, як витвір народної правосвідомості, у всіх народів були первісним і довгий час єдиним джерелом права. Початок звичаєвого права у наших предків відноситься до прадавньої доісторичної доби: історія застає слов'янські племена Русі-України на досить високому ступні культурного розвитку, вони встигли вже витворити значну кількість загально признаних і обов'язкових правних звичаїв, якими вони й керувалися в своїх громадських та приватних взаємовідносинах. (Оповідаючи про доісторичні часи, Літопис зазначає, що наші предки мали «обичаи свои и законъ отецъ своихъ и преданья». А найдавніший збірник звичаєвого права, Руська Правда, в 1-му артикулі зафіксувала таку норму: «Ажь оубыють моужь моужа, то мьстити братоу брата, любо отцю, любо сыну, любо браточадоу, любо братню синові». Це одна з найстарших звичаєвих процесуальних норм взагалі, а, як відомо, звичаєві процесуальні норми з'явилися раніше норм матеріальних.¹⁾

Слідом за організацією держави, на Русі-Україні з'явилося нове джерело права — закон, як витвір органів державної влади, але творча діяльність народної правосвідомості не припинилася: звичаєве право продовжувало бути чинним джерелом права поруч з нечисленими «уставами» князів. Більшість норм, зібраних в Руській Правді, відноситься до звичаєвого права, зокрема, до права процесуального, яке, як побачимо далі, було чинним не лише за доби Р. П., але й значно пізніше, і яке послужило основою для звичаєвих процесуальних норм пізнішої доби.

Занепад Київської держави та перенесення центру державного життя до Галицько-Волинської держави спричинилися до того, що в центральних українських землях правні звичаї знов стали єдиним джерелом права. В цю добу центральні землі правувалися своїм народним правом, а населення судилося в своїх народних судах, що пізніше придбали назву «копних судів.»

В склад Литовсько-Руської держави українські землі увійшли зі своєю «старовиною», з своїм звичаєвим правом.

¹⁾ Georges Cornil. Le Droit privé. Paris. 1924, p. 21.

Проголосивши принцип: «старини не рухати, новини не вводити», великі князі Литовські підтвердили українським землям давні звичаєві норми та сприяли дальнішому розвитку народної правотворчості. Мало того, це право, основане на прадавніх принципах народної правосвідомості, настільки імпонувало малокультурній Литві, що не в довгому часі його було засвоєно в цілій Литовсько-Руській державі. Акти Литовської Метрики та судові акти литовсько-руських судів до-статутової доби (XV і початок XVI в.) свідчать нам, що давнє звичаєве право наше, надто право процесуальне, було рецeповане і стало діючим в Литовсько-Руській державі. „In magno ducati nostro Lithvaniae nullis legum statutis literis judicia fiebat, alias justitia sola consuetudine et juxta uniuscujusque capitulis prudentiam atque conscientiam ministrabatur...“²⁾ «Справедливосць ачъ и предъ тымъ (перед Статутом 1529 р.) в томъ панствѣ нашомъ звичаємъ стародавнимъ была, вѣдже писмою не обьяснена была а ни утверждена», сказано в Більському Привілеї 1564 р.

Перший кодекс писаних законів для цілої Литовсько-Руської держави було видано р. 1529. В ньому знаходимо значну кількість норм звичаєвого права, зокрема права процесуального. З неписаного, народного права ці норми перетворилися, таким чином, в норми писаного закону і стали обов'язковими для цілої держави. Разом з тим Литовський Статут не скасував тих норм звичаєвого права, що не були внесені до Статуту. Навпаки він признав за ними повну силу діючого закону. «Теж уставляем, сказано в Статуті, ачколле права писание дали есмо всей земли, по которому праву мають суд судити, однакже вси права до остатку врыхле не могутъ ся сложити, якожъ и тые права не могли до остатку всих артикуловъ мети. Нижли естлибы ся што пригодило передъ судьями, чого бы въ тыхъ правахъ не было описано: тогда то даемъ на розознання судей подъ суженьемъ их, иж мають, упомнувши Бога, и то сказати, водолугъ стародавнього обычая» (Розд. VI, арт. 37). Тому то й після видання Статуту звичаєве право продовжувало бути чинним в Литовсько-Руській державі і народня правотворчість продовжувала творити нові звичаєві норми. Норми звичаєвого права вживалися як в судах державних, так і в копних та полюбовних. В копних судах звичаєве право грало виключну, домінуючу ролю.

При складанні 2-ої та 3-ої редакції Статуту 1566 і 1588 р. редактори знов внесли до Статуту значну кількість норм звичаєвого права, особливо процесуальних норм копного права.

²⁾ Zbiór praw Litewskich. 122. Леонтович. Источники русско-литовского права. Варшавскія Универс. Извѣстія. 1894, ч. 1, ст. 17.

Організація судів земських, городських та підкоморських в другій полов. XVI в. не принесла істотних змін: за старою традицією, нові суди продовжували вживати норм звичаєвого процесуального права, а народні, копні суди було введено в судову систему Литовсько-Руської держави в якості низчих судів, загальних для всіх верств населення, та поставлено під догляд городських судів, як «вишчого права».

Протягом XVII в. копні суди були чинними на всій території Литовсько-Руської держави. Лише в кінці цього століття помічається зміна умов державного життя, що несприятливо одбивається на чинності копних судів. Все частіше трапляються випадки спротиву копному судочинству з боку владних верств населення, але mimo цього діяльність копних судів продовжується до кінця XVIII в.: найпізніший відомий документ про копний суд відноситься до 1773 р., але з нього не видно, щоб в діяльності копних судів в той час сталися якісь зміни, які б свідчили про те, що після цієї дати копні суди перестали діяти.³⁾

На Лівобережній Україні, на Гетьманщині козацькі суди, утворені після революції 1648 р., керувалися тим правом, що було діючим на цих землях до революції, себто писаним законом—Литовським Статутом 1588 р. та звичаєвим правом. В північних повітах Гетьманщини діяли також і копні суди, про що маємо відомості з документів, пізніші з них датуються 1722 і 1754 рр.⁴⁾

Року 1763 гетьман Розумовський відновив на Гетьманщині судовий устрій Литовсько-Руської держави (суди земські, підкоморські й городські), який проіснував тут до 1781 р., коли був замінений загально російським губерніальним устроєм. Павло I. знов привернув систему статутних судів і вони ще діяли на Україні до 30-х років XIX в.

Після повної інкорпорації українських земель Москвою, уніфікації судового устрою й поширення московського права на українські землі (в 40-х р. р. XIX в.), розвиток українського звичаєвого права значно затримався, але не припинився зовсім. Чуже право, побудоване на інших принципах, не задовольняло правосвідомості українського народу; народ продовжував триматися свого рідного права, своїх стародавніх звичаїв, вживаючи їх у своєму житті й побуті та в селянських, волостних судах. В деяких випадках і московські закони дозволяли вживати в судах «загально відомі місцеві звичаї». (Арт. 130 Уст. Цівільн. Судоч.).

³⁾ І. Черкаський. Громадський (копний) суд на Україні-Русі. Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. ВУАН. Київ. 1928, стор. 68.

⁴⁾ Тамже, стор. 69.

Українське звичаєве право пережило й революцію 1917 р. та живається нині на Україні за совіського режиму.⁵⁾

В той час як писане право-закон, після його припінтя й опубліковання, існує й зберігається у формі готових, незмінних, точно формулованих норм, незалежно від того, як і коли воно здійснюється, звичаєве право неписане зберігається в народній пам'яті й правосвідомості, назовні ж виявляється лише в принагідні моменти, у формі дії, відповідній його внутрішньому змісту. Виявлене таким способом звичаєве право фіксується в писаних пам'ятках та стає доступним науковому дослід. Норми українського звичаєвого процесуального права зафіксовано в збірниках, як от Руська Правда, в Уставних Земських Грамотах Литовських вел. князів, в кодексах, як напр., Судебник Казимира 1468 р., Литовський Статут, а головним чином в судових актах Литовської Метрики та в актах гродських, земських, копних і козацьких судів.

На підставі цих історичних пам'яток хочемо подати тут в стислому нарисі бодай головні характерні риси й особливості українського звичаєвого процесуального права.

I.

Наш стародавній процес в тому вигляді, в якому він уявляється нам на підставі Руської Правди та інших давніх пам'яток звичаєвого права, має характер процесу обвину-вачучого. Головну й найбільш активну роль в процесі відіграє скривджений, ушкоджений, повод, позовник.

⁵⁾ Як свідчать новіші досліді над звичаєвим правом на Україні, правні звичаї українського народу лишаються діючим правом на Україні ще й тепер, під більшовицьким режимом, витримуючи з успіхом конкуренцію совіцьких кодексів. Особливо міцним виявилось себе народне звичаєве право в царині земельних відносин, маєткових прав подружжя й в інституті приймцтва, спадщини, тощо. Див. Праці Комісії для вивчення звичаєвого права України. Вип. 2. ВУАН. 1928. Проф. А. Кристер: «До питання про вивчення народнього права України». Стор. 416—443. Є. М. Бєзерський. «Вплив звичаю на судову практику». Стор. 231—270. М. М. Гершонов. «Селянський двір з погляду радянського земельного права й місцевих звичаїв». Стор. 62—88. Зараз же по революції 1917 р., під час ослаблення й припинення чинності державних судових органів давні норми звичаєвого процесуального права почали діяти майже на всій території України. Населення використовувало їх при самосудах над алодіями, конокрадами, явними грабіжниками як на селах, так і по містах. (Див. Праці тієї ж Комісії, Вип. 3, 1928 р. Ст. Борисенко. «Самосуди над карними алочинцями». Стор. 228—231). Відродилися й ганьблівні форми карання злочинців: алодіям вішали на шию крадені річі або плакати з написом: «злочій» (в Одесі), конокрадам вішали на шию хомут та водили по вулицях. На селах карали в першу чергу конокрадів, потім хуліганів, а в підпал спалювали живцем, згідно давньому правилу: «хто без пригоди кого сожеть, тот сам огню годен» (Р. II. Б. XX. ст. 1521). «Сільські самосуди, пише С. Борисенко, відрізняються від війсьських тим, що одбувався майже формальний суд на сході чи в комітеті, який і виносив присуд. На цих судах примінювано

Стороною противною, odporною являється злочинець, шкодник, позваний, супор. Державна влада та її органи не виявляють жадної ініціативи в переслідуванні злочину й злочинців або встановленні матеріальної рівноваги, порушеної при шкодах. Скривджений сам з власної ініціативи переслідує свого шкодника, коли його знає, або розшукує його, коли не знає, гонить «гарячим слідом» в городі, по верві, по землям, по конам, а спіймавши примусом, силою веде перед свідки, на муку, і в решті, зібравши достатні обвинувачуючі дані, добувши «лице» й знаки-сліди, обвинувачує його перед свідками, перед сусідами, перед народнім судом «в колці», і аж тоді лише веде перед державні органи для остаточної санкції та покарання, в якому скривджений сам бере іноді безпосередню участь.

В давньому процесі не заступлено публичного інтересу й публичного обвинувачення, карні злочини не відділено від приватних, матеріальних шкод. Кожний злочин трактується лише з точки погляду матеріальної втрати, матеріальної шкоди, розмір якої встановлюється відповідно ступня, який займає скривджений в суспільстві.

Роспочати процес і провадити його до кінця чи припинити, покарати шкодника чи простити йому провину, позбавити його життя, майна, свободи чи помилувати його та задовольнитися певним відшкодуванням, — це залежало від волі скривдженого. В цьому процесі роля судових органів була зведена до мінімуму, до певного контролю що до виконання процесуальних правил та до одержання «віри», «продажі», гривни на користь князя та різних судових poplatків на користь суду. Судові органи лише «допомагають» скривдженому («от всѣхъ тяж, кому помогутъ», арт. 99 Руськ. Правди. Докум. 1510 р. зазначає, що судовий poplatок «дѣцкому» платиться лише тоді, коли діцький стороні «право зводил и свел» і «суд конец тому вчинил». Р. И. Б. Литовська Метрика, I. ч. 44), а скривджений увесь час залишається в центрі цілого процесу.

Такому характеру давнього процесу й домінуючій в ньому ролі скривдженого відповідали звичаєві процесуальні акти й інститути, як то: гонення слідом, свод, сочення або розшук винного при допомозі «сока», заклик, оголошення на торгу, проба — мука гарячим залізом, водою, рота — присяга, соприсяжники, свідки і т. н.

муки, допитувано про інші злочини, вимагали «поволення», видачі спільників, одним словом, цей суд зовсім нагадував давні колні суди. (Там же, стор. 233. Див. також: В. Воблій: «Звідолення з Сумського Району, стор. 280. Е. В. Савченко-Сакун. Звідолення з Змієвського Району». Стор. 302. Документи та матеріали. Стор. 312.)

Деякі особливості що до процесуальної акції сторони і суду уявляє процес в земельних справах. При розрішенні спорів про землю роля позовника залишається активною, але й роля позваного також набуває активності, при чому з огляду на характер спору про землю обидві спорячі сторони уявляються, як два активних позовника, що нападають і обвинувачують один одного. Вже в Руській Правді (арт. 67, 99, 100 Тр. Сп.) маються вказівки на те, що такого характеру справи розрішались на підставі спеціальних правил, з виніс-дом отрока чи дітького на місце спору, від чого пізніше утворився термін «іздоки» для означення суддів, що «ви-іздили» на спору землю для вирішення справи.

Цей давній процес доби Р. П. в основних його рисах і навіть в багатьох деталях був чинним як в державних, так і в народних судах Литовсько-Руської держави, а також і в ко-зацьких судах Гетьманщини. Поряд з давнім процесуальним правом народня правосвідомість витворила пізніше нові зви-чаєві норми, нові процесуальні інститути, відповідно новим умовам життя, про те основа й дух давнього звичаєвого права лишилися без жадних змін. Досліди над процесом пізнішої доби показують, що головним джерелом процесуальних пра-вил доби Литовсько-Руської держави й Гетьманщини, як і за давньої доби, було звичаєве процесуальне право, а не писа-ний закон.

II.

Норми звичаєвого права, як було вже сказано, виявля-ються на зовні у відповідних правомірних діях. Дії, як зо-внішня форма звичаєвого права, мають велике й важливе зна-чіння. Тому то з давніх давен вони супроводились особливими о б р я д а м и, які поступенно, шляхом повторення, набули та-кого ж важливого значіння, як і правні звичаєві норми, та стали правними с и м в о л а м и. Без обрядовості нема й пра-вомірности, а порушення обрядовості розглядається, як по-рушення правної норми.⁴⁾

Характерною особливістю українського звичаєвого про-цесуального права є його багата, різноманітна, яскрава о б р я д о в і с т ь. Майже не має процесуальної дії, проце-суального інституту, які не мали б свого обряду. Встановлені здавна, ці обряди незмінно й точно у всіх деталях викону-ються протягом віків. Наведемо приклади.

а) Г о н е н н я с л і д у, с в о д і с о к. У випадках вбив-ства, крадіжчи чи иншого злочину або шкоди, скривджений

⁴⁾ С. Борисенко. Звичаєве право Литовсько-Руської держави на початку XVI в. ВУАН. Збірник Соц.-Економ. Секції, ч. 18 Київ. 1928, стор. 81.

в першу чергу розшукує слідні, які залишив злочинець, шкідник. За Руською Правдою, «аже будетъ розсѣчена земля, или знаменіе, или же ловлено, или сѣтъ», то належить спершу «по верві искати татя» (арт. 63 Тр. Сп.), потім гнати слідом. Слід же належало гнати «з чужими людьми и сѣ послуху» (арт. 70). Скривджений з сусідами й свідками виходить на слід злочинця, шкідника і по сліду поспішає (гонить) туди, куди веде слід. Коли слід стратиться на великому шляху («гостинці»), де не має ні села, ні людей, то скривджений, очевидно, повинен вжити иншого способу. Колиж слід приведе до села, або до отар, де скот стоїть, тоді село або власник скоту повинні на заклик скривдженого вийти до нього, одвести від себе слід і разом з ушкодженим та його свідками й сусідами гнати слід до иншого села. Як щож село не вийде, сліду не одведе і взагалі одмовиться прийняти участь в гоненні сліду («отбьются», як висловлюється Р. П.), тоді само повинно платити і «татьбу» (скривдженому), і «продажу» (князеві, Р. П. арт. 70). В цій нормі звичаєвого права, записаній в Руській Правді, знаходимо правила й обряди, як гонити слід, встановлення обов'язку виходити на слід і слід одводити та презумпцію вини тих, хто на слід не виходить або сліду не одводить. Процесуальний акт «гонення сліду» у всіх його обрядових подробицях знаходимо і в пізніших пам'ятках звичаєвого права. Року 1407 вел. князь Витовт звільнив села пана Вячевича в Луцькому й Володимирському повітах від обов'язку виходити на слід: «а въ тыхъ именіяхъ следу не гонити: кому шкода — за своимъ поиди, а пана Ильнинымъ людемъ следу не брати».⁷⁾ Виключення з загально обов'язкового правила, зроблене Витовтом, стверджує існування цього правила на поч. XV в. В судовому акті Литовської Метрики з р. 1520 так описано обряд гонення сліду: «Покрадено дей в людей моихъ, скаржився п. Мартин Хребтович, 12 вепровъ, ино слуги и люди мои, безъ бытности моеє, прийшли слідом за тими вепрами до двора пані Олехновоі Хребтовича и нашли 5 вепровъ у двори у Горячки (парубка Хребтової), а иншии Горячка роздалъ бурсникамъ своимъ». В той час був там намісник Хребтової, Колокол, «и его дейсамого слуги и люди мои звали на слѣд, и онъ не шелъ». Суд присудив шкоду на Колоколі за невхід на слід (Рус. Истор. Библ., т. XX, Литов. Метрика, стор. 1438—39).

Так було до Статута 1529 р. Статут звичай гонення сліду включив в арт. 2., Розд. XIII: «Теж уставляем, естлибы кому сок вел, або за лицем след пришел в чий дом, а не мог мети вижа: тогда маеть при той стороне трясти дом . А естлибы

⁷⁾ Довнар-Запольскій. Акты Литовско-Русскаго гос-тва. Чтения в М. О. И. Д. 1899. 4. ст. 2—3.

его отбили («отобьются» Р. П.) отъ лица, або отъ свежего следу тогда таковой маєть шкоду платити . . . и вину злодейскую а себе злодея искати». За практикою копних судів, гонення сліду переводить копа на підставі таких же правил і з такою ж обрядовістю, як і в добу Р. П. В декреті копного суду з р. 1583 записано: Матис Хорловський на вряді Луцькому, оповідаючи про спалення його двору, говорив: «рано зібравши есми людей добрих, сусідов околичних а сходатаїв Рожицьких, суграних, з тою всею копою слід погнав. Од тої пожежі копа, взявши з села мого Кобча слід, одвела аж до границі на grunt Рожицький, неподалеко одного сельця й врочища їх Свинок, там, де чабани мешкають. Там копа вся, на тим сліду зостановившись, послала до того сельця їх зовучи на слід, аби они шли од границі слід шкодників од всієї копи тої взяли, а з gruntu свого Рожицького, водле стародавньої звиклости, аж до иншої границі одвели».⁹⁾ Як бачимо, описано з цікавими подробицями, але по суті той же процесуальний акт, що є в Р. П. Инші документи згадують про те, що ниоді «слід гине на дорозі» (Акти Вилен. Археол. Комм. XVIII, ч. 370, 440 та инш.). В инших знов випадках копа вину накладає на тих, хто на слід не вийде, або не одведе сліду.⁹⁾

Статути 1566 і 1588 рр. також зафіксували цю звичаєву норму: «Таковое село або въ чий домъ след будетъ вшол, мають след той в тое копи взяти и з села або з дому и з земли своее того села след вывести аж до иншое границы, куди той след поидеть . . . А естли бы тое село, до которого след приведено. от себе следу не вивели . . .», то село узнаться винним, платити шкоду, а собі винного шукає (1588, XIV, 9. 1566, XIV, 6.).

Нарешті, звичай гонення сліду був чинним і на Гетьманщині. Скривджений, оглянувши місце шкоди чи злочину, виряжає погоню на всі боки за допомогою сусідів, шукаючи сліду, а коли натрапить на слід, тоді по сліду «шлякує». І. Черкаський, що виучував акти козацьких судів, свідчить, що «шлякування» нагадує чинність гарячої копи на Правобережжі.¹⁰⁾

Коли злочинець не залишив на місці злочину слідів, тоді скривджений звертається до сусідів, розпитує, оголошує на торгу і т. н. Той, хто знає шкодника чи злочинця, подасть скривдженому певні про нього відомости, наведе на слід шкодника, за звичаєвим правом, зветься «сок» і за свою

⁹⁾ Проф. Иванишевъ. О древнихъ сельскихъ общинахъ. Додат. III.

⁹⁾ І. Черкаський. Громадський (копний) суд на Україні. ч. II, стор. 311—316.

¹⁰⁾ І. Черкаський. Звідомлення. Збірник Соціально-економ. Секції ВУАН. ч. 18. 1929, стор. 436.

послугу одержує винагороду — «просоку». Про діяльність «сока» маємо відомості в Руській Правді (арт. 70 і 108), в Судебнику Казимира 1468 р. (арт. 1 і 15), з вироку вел. кн. Олександра р. 1499 (Акты Западн. Россіи. I., ч. 148). В судовому документі Литовської Метрики з р. 1510 читаємо таку заяву «сока», записану в «список соковий»: Я, сок, Милушисъ, Богдановъ человекъ, сочу Мацку Федковичу о человека его, о Юду, а сочу на Окранчина человека, на Мартинца. Пригодило ми ся видети, штож тот Юдис шол з торгу и тот Мартинець сам-третей съ товарищи своими... догонили на дорозе подле гаю соснового Ондреева на ростанехъ; въ Мартинца былъ вязъ, а аъ его товаришов было по мечу, а подъ Мартинцом былъ конь пег, а подъ другимъ былъ воронъ, а подъ третимъ рыжъ, и забывши того человека, поехали через гаевище Андреево. . » (Р. И. Б. XX. Литов. Метрика, стор. 38, док. 36).

В тих випадках, коли ні слідів не знайдено, а ні «сок» не зголоситься, іноді проходив певний час з дня злочину чи шкоди без жадних відомостей про шкодника. І от трапляється скривдженому впізнати свого коня, скот, зброю чи іншу річ в посіданні сторонньої особи. Ще Р. П. зберегла норму, якою заборонялося силою одбирати свою річ у нового державця, натомісць давнє право звичаєве встановило окрему спеціальну правну дію, направлену на відібрання краденого чи згубленого з дотриманням цікавого обряду. Правна дія називалася «с в о д», пізніше «з в о д», та складалася з сліду-ючих актів. Скривджений звертався до державця річі і запитував, від кого він добув річ. Коли цей набув її правомірно, то в своє оправдання повинен був назвати того, від кого річ набув. Тоді йшли на «свод» до цієї особи, яка теж звалася «свод», а пізніше «заводця». Заводця в свою чергу повинен був назвати свого заводцю, йшли до другого своду, потім до третього й останнього. За Руською Правдою, в місті треба було переводити розслід у всіх сводів, що в ньому мешкали: «идти истцю до конца того свода». Але — «з города в чужю землю своду нѣтъ.» Коли ж свод переводився за городом, «на землі», тоді по землям йдуть лише до третього своду. Власник бере свою річ — «лице», а третій свод має вже шукати «свои куни й продажу», ведучи свод аж «до конечного своду» (арт. 31 Тр. Сп.).

Обряд «своду» — подібний до обряду гонення сліду з тією різницею, що при своді йдуть не по слідам, а по тим сводам, заводцям, до яких легально перейшли крадені чи пропавші річі. Кожний заводця повинен відвести від себе вину, привівши до нового свода, від якого річ дістав, аж поки не дійдуть до шкодника. Обряд своду вживався в достатутівих

судах Литовсько-Руської держави. В судовому документі з р. 1510 читаємо: «Познал есми, заявляє позовник, коня свого властного в служебника кн. Слуцкое в Мацка... И Мацко подалъ перед нами (Господарем) заводцю, человека Пацка Малишевича. И он перед нами сознался и нялся за того коня: «мой дей конь, я его купил у плебана п. Летаворова за полторы копи грошей». «И тамъ ся повел на зводъ» (Р. И. Б. XX. Лит. Метр. I, ч. 12). А ось ще один приклад «зводу» з р. 1520. Пропав челядин і через «сока» позовник знайшов челядина у кн. Ахмета. «Взял вижа и того человека въ того князя лицемъ винель.» Кн. Ахмет став перед господарським судом «и поведил, иж того человека от кн. Темеша Врозовича въ приданыхъ за дочкою его одержав». Кн. Темеш, це вже другий свод, «поведил, иж того человека продалъ ему кн. Кильдиш Хидиревич — третій свод. «И мы приказали, сказано в судовому вироці, кн. Темешу а кн. Ахмету на звод вестися до кн. Кильдиша. И коли они привели до него на звод, кн. Кильдиш перед служебником нашим, Томком, за тую челядь нялся и очевисте перед нами стал...» і розповів, що одержав чоловіка по розділу з братами, як отчизну, а заклад того чоловіка кн. Темешу Врозовичу в певній сумі. Отже в цій справі було пройдено всі три своди. (Р. И. Б. XX. Стр. 1490--1492.) Норма про свод увійшла до Литовського Статуту 1529 р. (Розд. XIII, арт. 17—18), вона також була чинною і в копному процесі. Рок 1590 обвинувачений Ювко на копії оповідав: «Денис, мене піймавши, ставив яко заводцю оному Семену Чикалу і тому Гацю Борисовичу, чий то єсть кінъ. А я тамже на уряді в Кодні брадом собі до заводці, до Володимира... и до того Нестора» (АЮЗР., ч. 6, т. I, ч. 82). На копії р. 1560 обвинувачений Ждан обіцяв був «заводцю ставити, од кого тую клячу мів» (Акти Віл. Арх. Коим. XVIII, ч. 162 і инш.).

б) Лице. В давньому процесі велику роль відігравало «лице», під яким звичаєве право розуміло головним чином *corpus delicti*. В Руській Правді «лицем» іменуються покрадені, пропавші річі (арт. 28, 31—33, 35, Тр. Сп.).

Про «лице» говориться в Судебнику Казимира 1468 р., в Литовському Статуті і в судових документах. Знайдене «лице» вважається не тільки найкращим доказом вини, ба й збільшує кару до найвищого ступня: злодія, спіяманого з «лицем», «злодія приличного», звичаєве право найтяжче карає. Про важливе значіння «лиця» в нашому процесі свідчить факт, що іноді ціле судове слідство називалося «обликом», «лицом», «поличчям».¹¹⁾

«Лице», як матеріальна річ, грало важливу роль і в прав-

¹¹⁾ Іванішевъ. Дод. III. А. Яковлів. Вплив старочеського права на право укрїнське доби Литовської XV—XVI вв. Прага, 1929. Стр. 64.

ній обрядовості нашого процесу: з «лицем» звичаєве право зв'язує численні обряди. Так, перш всього знаходимо спеціальні обряди, що мали своєю метою засвідчення «лиця», означення його певними знаками для того, щоб наперед усунути всякі заперечення та щоб забезпечити цей доказ на суді. Як видно з судових документів достатутової доби і постатутової, знайдене скривдженням «лице» треба було відповідним способом означити в присутності свідків: для цього коней і скот «личкували» урізуючи край вуха та передаючи урізок «за руки» свідкам, птиці надрізували лапки. В документі 1510 р. читаємо: «Познал есми коня своего власного в служебника кн. Слуцкое в Машука Гринковича, и, обличковавши его, дал есми у двор Мѣнинский (Р. И. Б. XX, Лит. Мстр. I, ч. 12). Року 1510 «жаловала нам (Господарю) боярнина господарская, на имя Рузана, на людей Пашка Нацевича, на имя на Сташа и на его синовъ, штож дей они человека моего на добровольной дорозе перенемши, розбили и ограбили. И мы спитали Сташа: што къ тому за отпор маеш? И он рекъ: правда есть, панове, поймалъ есмы того человека съ конемъ своимъ. И Рузана рекла: правда, панове, есть, поймалъ онъ того человека моего, але изъ егожъ коньми и иншихъ коней никакихъ злодейских есми не видала. И мы спитали того Сташа: коли ты поймалъ того человека, лицовалъ ли еси того коня, рѣзалъ ли еси ухо, давалъ ли еси за люди? И онъ рекъ: не лицовалъ есмы того коня, а уха есмы не рѣзалъ. Ино намъ ся видѣло, штожъ онъ человека Рузанна не гораздо ималъ и вязалъ» (Р. И. Б. XX, стор. 48). Другий приклад. Того ж року 1510 «жаловал нам человек князя Войтеха, бискупа Виленского, на имя Венцеслав, на службу пани Стаиславовое Мацевича, на Лаврина: споткавши, панове, на добровольной дорозе, мене самого вязалъ и коня моего власного злицовалъ и ухо врѣзалъ. И мы спитали Лаврина: што къ тому отпор маеш? И онъ рекъ: правда, панове, есть, омилился есми, не в своего коня вклепался» (там же, стор. 42; АЮЗР. ч. III, т. I Докум. 33 і 34). В одному документі копного суду читаємо, що возний «кадовбець медовий», знайдений при трусі в злодія, «для памятности підписав і назначив» (Акти ВАК. XVIII, ч. 82). Обряд «личкування» треба вбачати і в урізанні поли в особи, що її спіймано на адултері, при чому шматок урізаної поли від кожуха чи святи фігурував на суді в якості «лиця» проти позваного. Про урізання поли в особ, зловлених на «вшетенстві», згадують акти козацьких судів на Гетьманщині.¹²⁾

Звичаєве процесуальне право вимагало, далі, щоб «лице», знаки та інші предмети, що свідчили про злочин, шкоду та

¹²⁾ І. Черкаський. Звідомлення, стор. 437. Ор. Левицький. Очерки народної жтани в Малороссіи. Кіев. Старина. 1901, вересень. ст. 171—173.

вину позваного, були «оказані» свідкам. Про це говорить Руська Правда в арт. 60 і 61, Тр. Сп., Литовський Статут 1529 (Розд. VII, арт. 2: «маєть вижа взяти, оказатися околичним сусѣдом», «оказати квалт, рани», арт. 17, 21 і инш.), а також і судові акти, як наприклад, в судовому акті достатутової доби описано, як слуга позовника Есмановича, прибігши до свідків, «оказывал чотири рани крывавихъ, а на другом раны си-невьи есмо видѣли» (Р. И. Б. XX. Стор. 1317).

Нарешті, звичаєве право вимагало, щоб «лице» було оказане на суді суддям, як незаперечений доказ злочину чи шкоди та вини. Року 1520 на суді панів-ради стала пані Чижовая Марина і «оказала панам-раде их милости побитих і поранених слуг своих, а також трупи забитих і потоплених слуг своих», які вона для цього привезла до Вільна. Трапилося так, що гвалтовники не явилися на суд, їх шукали всюди і тому справа нікладалася на неділю, вівторок, четвер і п'ятницю, і на всі ці строки пані Чижовая «ставила своих битих і ранних слуг і забитих трупів тут же на дворі були» (Р. И. Б. XX. Стор. 1400—1404). На кожному суді завше ставили й оказували «лице»: «клячу краденую» (Акти В. А. К. XVIII, ч. 245 та инш.), «кадовбець медовий» (тамже, ч. 82), «мясо вепрове і шкуру яловвиці» (ч. 243), «вола посіченого, на воз уложивши, привезли» (Ч. 248), «вепрів двох забитих на копу вивозив» (ч. 392) і т. и. Обряду оказання «лиця» на суді строго дотримувалися й козацькі суди.¹³⁾

в) З а к л а д. В давньому процесі нашому вживався особливий рішучий спосіб доказу у формі з а к л а д у: позовник чи позваний на доказ свого твердження, свого права ставив заклад, противна сторона заклад приймала, або ні. В першому випадку змагання сторін йшло далі відносно предмету, ствердженого закладом, і вигравав той, хто доводив своє право. В другому випадку, коли противна сторона закладу не приймала, вона справу програвала. Судовий документ з р. 1444 називає заклад «м е т а н і е м»: «Круповичи металися з двадцать рублев» (Акти Ю. і З. Р., т. I, ч. 22), а судовий податок, що йшов урядові або його врядинкові, звався «в и м е т н е». Терміни: «метатися» й «виметне» дають підставу припускати, що інститут закладу існував і за доби Руської Правди, бо в числі судових поплатків Р. П. знаходимо плату «м е т е л ь н и к у», або «м е т а л ь н и к у» (арт. 99 Тр. Сп.), можливо, за виконання послуг при «метанії» сторін. В інших, теж давніх актах, заклад зветься «в и д а ч к о ю»: в грамоті кор. Олександра Київській землі р. 1507 читаємо: «А о выдачку, коли ся оба выдадут и оба шапками вергнутъ, то то выдачка» (А. З. Р.

¹³⁾ Ор. Левичський. Київ. Старина, вересень. 1901 р.

т. I, ч. 120, т. II, ч. 30). Іноді замісто «закладатися» вживали слова «викинутися»: «Литавор, маршалок а п. Юрьн Ильнич перед вел. князем . у стола викинулися е. м. со ста рублів» (Любавский. Областное дѣленіе ., ст. 685), або «в и д а в а т и с я»: «Пан Войтех із Нарковичи видавалися брату нашому королю е. м. со ста рублев, а из другого ста рублев на себе винний мел платити правому» (Р. И. Б. XX, ст. 529, док. р. 1507), або «в и р е к а т и с я»: пан Григорій Остикович «в том вирекся вини на господаря е. м. тисячу рублев грошей» (Р. И. Б. XX. Стор. 747, док. 1511 р.). Видача-заклад ставився частіше в грошах, але були випадки закладу інших предметів, цілого майна й життя. Заклад вживався здавна в усіх чисто судах Литовсько-Руської держави,¹⁴ а також і в козацьких судах Гетьманщини, де він звався давнім терміном «в и к и д щ и н а».¹⁵

Звичаєве право для закладу встановило цілий ряд обрядів. I. «Ставлення» чи «кидання» (метання) шапки, як символ пропозиції закладу і «п р и с т а в л е н н я» шапки, як символ згоди заклад прийняти. Ось як, наприклад, документи описують обряд ставлення шапки. Правна грамота кн. Слуцької Анни з р. 1494 в справі ігумена Троїцького монастиря оповідає, що сторони «шапки приставили» (Акти Ю. і З. Р. т. I, ч. 232); судовий документ з р. 1510: «человек татарский, стоячи с ним (Сопроном) в праве, поставил шапку съ пяти коп грошей и он (Сопрон) шапку свою приставил» (Р. И. Б. XX. стор. 61); «воевода Троцький (позовник) шапку ставил на том со ста рублев грошей, а Молодечане (позвані) шапки приставити не хотели» (тамже, ст. 581); «бояриня Довгковская Вячевиче . . приставила шапку» (тамже, ст. 897); «И пан воевода Виленский на то сведомье давал и шапку ставил нам съ тысячи коп грошей И пан Ольбрехт (воевода Полоцкий) не послалсе» (тамже, стор. 847).

Обряду ставлення шапки строго дотримуються й копні суди, про що свідчать числені документи копних судів.¹⁶

Кінцевим моментом обряду було підняття шапок «метальником», діцким або іншими судовими врядниками: служебниками, коморниками (Р. И. Б. XX, ст. 250—1).¹⁷ Судові врядники за те, що вони «у праві шапки подоймали», одержували судовий поплаток «виметне», як то було і за часів Руської Правди (А. Ю. З. Р., ч. 8, т. 5, ч. 34).

2. Другий обряд при закладі складався з «ставлення

¹⁴ А. Яковлів. Впливи старочеського права . . . , стор. 66—68.

¹⁵ І. Черкаський. Звідомлення. Стор. 438.

¹⁶ І. Черкаський. Громадський (копний) суд. Ч. II, стор. 355—359.

¹⁷ С. Борженюк. Звичаєве право, ст. 83; І. Черкаський, цитов. праця, ст. 358.

ноги до ноги» або «голені до голени». На копному суді р. 1582 «Пилип мовил до старца Микити: естлижъ то будетъ неправда, же того онъ (Микита) мне не поведиль, тогда въ томъ моя нога а его нога, пока то на него слушнимъ доведомъ доведу. Обачивши то старцы и вся копа, ижъ того Пилипа слушное и смелое поставене ноги зъ ногою...» (Акти В. А. К. XVIII, ч. 63). Другий випадок стався р. 1624 теж на копному суді в справі покражі корови. Коли жінка Ів. Струги перший раз зізнала, що знає злодія, а вдруге одмовилася від своїх слів, то люди панів Большаків, які чули від жінки Струга про злодія, «хотячи довести, штож то од неє слишали, свою голень и еє ставили» (Акти В. А. К. XVIII, док. ч. 241). В іншому місці я вже мав нагоду пояснити ці приклади.¹⁸⁾

3. Иноді, замісто шапки й грошей предметом закладу була якась инша річ. Року 1592 копа розглядала справу про бортну сосну і позваний, «бортник пана писаря поведиль: если дей то есть сосна твоя, пристав дей «приставку» и укажи дей где клеймо твое? А подданий пани Павловое Тишиное, приставивши корову-приставку и взошодши на сосну, назначил зверху и зысподу, поведаячи: заколите тут, на тому месцу, яко дей назначил... и если дей не найдете клейма моего, нехай дей при той сосне и со пчелы и корову свою, которую мѣ приставилъ, трачу» (Акти В. А. К. XVIII, ч. 124). 4. Нарешті, замісто закладу иноді викликали противника на двубій. В судовому документі з р. 1516 занотовано ось який випадок на господарському суді: точилася справа між кн. Константином Острожським і намісником Лідським, п. Юрієм Іліничом. Слуги кн. Острожського, викликані на суд, проти заперечення позваного, п. Ілінича, що він не відбивав у них в'язня, сказали: «Если дей будеш ты того няца в нас не отнял и самих нас не бил, готов дей есми на томъ присягнувши, самъ на самъ съ тобою ся бити, которого з нас обереш». Позваний згодився лише присягнути, що в'язня в них не однімав (Р. И. Б. XX, стор. 921). В цьому випадку до двубою не дійшло, лише була провокація двубою, але вирази, в яких цю провокацію було зроблено, свідчать про те, що в пропозиції двубою не було нічого надзвичайного в очах суду.

г) Рот а-присяга. Руська Правда знає роту-присягу сторон і свідків, як доказ на суді. Присяга вживалася й після Р. П. у всіх судах у формі: обвинувачуючого доказу-присяга позовника, оправдуючого доказу-присяга-позваного, присяги сторон і свідків, нарешті у формі присяги одних свідків, причому термин Р. П. «рота» вживався пізніше для озна-

¹⁸⁾ Вплив старочеського права..., стор. 66—69.

чення тексту присяги («н роту на письмі для прочитання дав» — Акти Б. А. К. XVIII, ч. 295, 329).

Вже такі вирази Руської Правди, як: «ити ему самому на роту» (арт. 44), або: «Тому ити на роту, у кого лежал товар» (арт. 45) промовляють за те, що присяга одбувалася десь в іншому, ніж суд, місці, і що було встановлено якусь обрядовість. Дійсно, документи пізнішої доби, особливо документи копних судів, свідчать, що звичаєве право для присяги встановило складні обряди.

Звичайно сторони «бралися право піднести» (присягти) кожна окремо, або ж запропоновували присягу одна другій. Напр., в документі з р. 1517 читаємо: позовник заявляє: «нехай дей той Петрухно на том право поднесеть» (Р. И. Б. XX, ст. 986), або в документі 1510 р. на пропозицію позовника: «присягни на том, а любо я присягну», позваний Янко «нялся за присягу» (там же, ч. 47). Коли одна сторона береться до присяги, а друга згоджується пустити її на присягу, то суд признає день, коли присяга має одбутися. За давнім звичаєм, присяга призначалась на третій день: «и ми положили рок присязе 3 дни, водлуг обычая» (там же, I, ч. 323). В призначений день сторона, що пустила до присяги свого противника, повинна була «вестн його на присягу» (Акти Довнар-Запольського, ч. 61). «Коли усхочет Лаврин (позваний) повести мене к присязе, готов еси на том присягнути» (Р. И. Б. XX, стор. 123). При веденні до присяги і при самій присязі був присутнім судовий урядник-децький, виж, возний (там же, ст. 490). Обряд приводу до присяги сторони мав таке важливе значіння, що коли сторона на срок не з'явилася, або, явившись, одмовилася вести другу сторону до присяги, то право своє тратила: «а если бы которая сторона, сказано в одному документі, не явилася на рок, або его к присязе не хотела вести, той права тратить» (там же, стор. 133). Такіж наслідки бувають, коли не явиться сторона, що має присягати. Як видно, з документів копних судів, на сторону, що мала вести до присяги, покладалося підготувати все для присяги: підготувати священика, відчинити церкву, написати на письмі роту, або доручити написати її вижу, возному (І. Черкаський, стор. 403). З цих же документів видно, що присяга звичайно одбувалася в церкві, в присутності священика. Від обряду ведення на присягу до наших часів залишився термін: «привод до присяги», але він тепер означає лише самий акт присяги.

В тих випадках, коли до присяги бралися обидві сторони, суд наказував кидати жеребок — «лес», який і визначав, котрій стороні належить скласти присягу, а котрій вести до присяги. В судовому акті з р. 1514 записана така постанова: «если

обѣ сторони восхотять присягнути, маєть промеж ними леси кинути, комуся лес вийметь, тот маєть присягнути» (Р. И. Б. XX, стор. 147). Ця норма звичаєвого права була внесена до Литовського Статуту 1529 р. (Розд. VI, арт. 30).

Встановлена звичаєвим правом обрядовість при присязі сторін виконувалася також і при присязі свідків: сторона, що згодилася допустити свідків до свідчення під присягою, повинна була на срок статі і повести свідків до присяги. Нестання на срок або відмовлення вести на присягу тягли для сторони такіж наслідки, як і при присязі сторін.

д) В справах «горлових» звичаєве право процесуальне також встановило значну кількість дуже складних обрядів. З них подамо тут два найбільш цікавих. Це, по перше, обряд «обволаання» чи «поволаання» над трупом забитого. Року 1629 возний, Шасний Лясота, взявши з копи до Берестейського замку труп Ст. Калениковича показав його намісникові, і в замку та на ринку возячи того трупа, обволав і оказав». ¹⁹⁾ Року 1660 труп М. Голозичина, утопленого в річці, було привезено до Луцьку на в'їзд для презентування, і возний, Я. Долмацький, «тое тело оглядав і оноє на місцях звичайних так в замку Луцьким, в місті й на ринку, яко і при погребі в монастирі Луцьким одволав». ²⁰⁾ З наведених прикладів видно, що обряд поволаання над трупом забитого складався з того, що судовий урядник, возний, сам чи з родичами вбитого «волав» при трупі забитого, се б то прилюдно оголошував всім, хто є забитий і хто його забив. ²¹⁾

Другий обряд складався з того, що, замісто волаання над трупом вбитого у відсутности вбивця, у випадках, коли вбивцю спіймано, приковували вбивцю до труни вбитого і лишали так прикованим аж до похорон його жертви. Року 1700 Тимка Кузьменка, спійманого на гарячому вчинку вбивства шинкарки Гапки, Полтавський полковий суд наказав «при тілу небожки Гапки прикувати, нимъ будетъ небожка погребена, а по погребі . до секвестру його дати». ²²⁾ Року 1783 на Черниговщині після панахиди над вбитим козаком Біденком, була прикована до гробу козака дочка, Христина Водяниківна. На цей випадок звернув увагу граф Румянцев і наказав заборонити надалі «странное и челоувѣчество уражающее произшествіе». ²³⁾

Екзекуція судового вироку так ж супроводилася

¹⁹⁾ І. Черкаський. Поволаання над трупом забитого. Праці Комісії для вивуч. західно-рус. і українськ. права ВУАН. Вип. I. Київ, 1925. ст. 91.

²⁰⁾ Тамже. АЮЗР., ч. 6, т. I. Прил. 9.

²¹⁾ Див. подробиці у І. Черкаського в цит. праці.

²²⁾ О. Левицький. Очерки народной жизни въ Малороссіи. Киев. Старица. 1901, IX, ст. 202.

²³⁾ Тамже, стор. 203.

лася певними обрядами, особливо при покаранні ганьбливими карами, як напр., вішання уздечки, хомути на шию конокрадам та виставлення їх на прилюдне осміяння, вигнання через ката за межі міста і баг. инш. Не маючи можливості спинятися на цих обрядах детально, наведемо тут для прикладу такий цікавий обряд. В Розд. II, арт. 12 Литовського Статуту 1529 р. мається така норма: «Коли би хто кому приганиль: «Ты еси злого ложа сынъ», а того бы на него не довелъ: тогда скажемъ, нж таковый маеть того нагабання очистити подъ такими словы рекучы: «што есми менил на тебе, ижъ быты был злого ложа сынъ, менил есми то, яко песьъ». Отже ця норма встановлювала обряд, при допомозі якого винний мусів прилюдно перед судом зняти несправедливе «нагабання». Чи досить було виголосити перед судом наведену формулу, назвавши себе «псом», чи потрібно було виконати ще якийсь обряд, Статут не зазначає, але в козацьких судах Гетьманщини при позовах про уразку чести виконувався обряд «ревокації», який складався з того, що винний з наказу суду мусів тут же на суді вдати з себе пса, підлізти на чотирьох під лаву, на якій сиділи судді, забрехати по собачому і потім оголосити формулу Статуту. З часом цей обряд вивівся, його замінила заява в таких виразах: «нецнотливі слова свої побираю во уста свої».²⁴⁾

Багата обрядовість нашого звичаєвого процесуального права надавала йому характер життєвості, публичності, викликала увагу до судового процесу й співучасть в ньому широких мас громадянства.

III.

Звичаєве процесуальне право зберігається в народній правосвідомості, воно є загально призане й відоме широким масам народу. Документи, що зберегли до наших часів відомості про діяльність судів доби звичаєвого права, свідчать нам, що в ту добу сторони на суді виявляли велику освідомленість у праві; вони часто цитували правові норми, переказуючи їх зміст в стислих реченнях. Теж саме робили й судді. Шляхом постійного вживання протягом довгого часу ці речення перетворилися в стислі, але надзвичайно змістовні та красномовні *ф о р м у л и*, які встають перед очима дослідників, як викристалізовані принципи народного права, народньої правотворчості.²⁵⁾

Вже в Руській Правді знаходимо кілька зразків таких формул, як, наприклад: «Холопу на правду не вилазити» (арт. 81 Тр.), себ то, невільна особа не може бути свідком на суді;

²⁴⁾ І. Черкаський. Звідомлення, стор. 447.

²⁵⁾ С. Борисенко. Звичаєве право, стор. 88.

або: «въ холопѣ и въ робѣ виры нѣтуть» (арт. 84); «не будетъ ли татя, то по слѣду женуть» (арт. 70) та инш.

Далеко більше формул збереглося з доби достатутуової, коли суди правувалися звичаєвим неписаним правом, а також з доби копних судів. Наведемо, для прикладу декілька таких формул. «А холопу и робѣ не верити, а ни на светочство их не пускати» (Р. И. Б. XXVII, Лит. Метр., стор. 1494). «Кождый винный не отказуеъ у праве» — то значить: хто одмовляється відповідати на суді, той є винним (Р. И. Б. XX, Лит. Метр. стор. 1517—1518). «Годная реч завжди вижу врядникову верити» (тамже, стор. 231), або: «вижа ниhto пересветчити не можеть» (Статут 1529 р. VIII. 19). «Подобней верити иаместнику, нежели мужиком» (Р. И. Б. XX, стор. 1449). «Хто землю зыскуеъ, тотъ и квалт и шкоди зыскуеъ» (вирок господарськ. суду 1551 р. С. Борисенок, ст. 100). «Хто зыщеть тую девку, тому і тия именія мають быти» (Р. И. Б. XX, стор. 1173). «Хто в пуши будетъ винень, тот и в грабежахъ» (Лит. Метрика, Кн. Записей, XV, л. 94—95). «Хто без пригоди кого сожжеть, тот сам огню годен» (Р. И. Б. XX, ст. 1521). «А через поруку в нятство не сажати» (С. Борисенок, ст. 89). «Хтося на сведомье не шлеть, тот свою реч тратит» (тамже, ст. 89). «Не маеъ на шляхту простий человек светчити в речі злодейской або в розбоі» (Р. И. Б. XX, стор. 90 і 861). «Иж ся не годитъ на честь никому доводитъ» (тамже, стор. 1388). «Иж ся не годитъ, аби слуга што мел на честь пана своего мовити» (тамже, стор. 861). «Как богатоу, так убогоу таковая реч (страчена) завжди маеъ плачона бить подь присягою» (тамже, стор. 599). «Што судді межи ними найдуть, то они мають терпяти» (тамже, стор. 340, 342, 347), або: «што право скажетъ, того мають терпити». А ось зразки формул з практики копних судів: «в сусідстві того для копи збирають, аби шкодника дійсть могли» (Акти БАК. Ит. VI, ч. 62). «Невихід всегда платитъ шкоду» — класична формула, що зафіксувала норму про вину того, хто не виходить на слід, на суд, на присягу. А ось формула апеляції з доби козацьких судів: «Панове судді, сказане ваше видится мнѣ не водлуг права — отзиваюсь до вишшого права». («Суд і розправа» Ф. Чуйкевича).

Деякі формули через постійний вжиток в свою чергу скоротилися та перейшли в процесуальні терміни, як, наприклад: «отказывати у праве» — вести за другого справу на суді (Р. И. Б. XX, стор. 1290); «оказатися перед правом» — явитися в суд за другого (тамже); «право поднести» — присягнути; «довод чинити» — доводити на суді (тамже, ст. 989), «опит чинити» — перевести розслід (тамже, стор. 987), «переперти правом» — довести своє право на суді (ст. 711), «свідками виводитися» (стор. 267), та инш.

Формули українського звичаєвого процесуального права, кристалізуючи в стислих, але точних виразах головну суть звичаєвої норми, спричиняються до розвою й усталення правничої мови й термінології. Зібрання та вивчення цих творів народньої правосвідомості являється одним з важливих завдань наших правників.

IV

Таким, в загальних рисах, уявляється нам, на підставі дослідження історичних памяток, те звичаєве процесуальне право, яке протягом тисячи літ було чинним на території українських земель.

Дослід історичних памяток доби Руської Правди, Литовсько-Руської держави та Гетьманщини стверджує, що звичаєве процесуальне право, яке було чинним на українських землях, збудовано на принципах стародавнього звичаєвого права Русі-України. Принципи й дух звичаєвого права доби Р. П. були тим міцним, животворним зв'язком, що вязав сучасність доби Литовсько-Руської держави й Гетьманщини з давньою давниною Руської Правди, добу повного розвою звичаєвого процесуального права з добою передісторичного примітивізму. Просякане тисячелітною традицією та старовинною обрядовістю, наше звичаєве процесуальне право виступає перед очима дослідувача, як одноцільне, єдине право, що в своїх основах не зазнало істотних змін, а в своєму розвою не мало перерви. Воно виступає перед нами, як витвір єдиного народу.

Творцем цього права був український народ, бо лише він один протягом тисячи літ, не дивлячись на зміни політичних і соціальних умов життя, відчував і плекав в глибинах народнього духа історичну традицію цього права, лише він один завше визнавав це право за своє, національне право, виконував його приписи та зберігав його норми в своїй правосвідомості.

